

โรคภัยไข้เจ็บในรัชสมัย สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ทรงสสคฺ นิลกำแหง

สมชัย บวรกิตติ

ราชบัณฑิตยสถาน

การเกิดแก่เจ็บตายเป็นธรรมชาติของมนุษย์ทุกชาติทุกภาษา ความรู้ในเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ และยารักษาโรคจึงเป็นภูมิปัญญาอันบริสุทธิ์ที่มนุษย์ในแต่ละท้องถิ่นจะศึกษาค้นคว้าขึ้นเอง ก่อนที่จะพัฒนาไปสู่การแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างกัน. ความรู้เกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บของคนไทยก็เช่นกัน และคงจะมีมาช้านานก่อนสมัยสุโขทัยขึ้นไป ด้วยปรากฏความบางตอนในหนังสือ ไตรภูมิกถา ซึ่งเป็นวรรณกรรมสมัยสุโขทัยที่แสดงความรู้ทางกายวิภาคศาสตร์อย่างเป็นระบบ รวมทั้งลักษณะโรคภัยไข้เจ็บตามความเชื่อของคนสมัยนั้น.

ครั้นมาในสมัยอยุธยาตอนต้น หน่วยงานทางการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏในทำเนียบศักดิ์ดินาข้าราชการพลเรือน ในกฎหมายตราสามดวงที่ตราขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๔๘, มีทั้งกรมแพทยา กรมหมอยา กรมหมอกุมาร กรมหมอนวด กรมหมอยาตา กรมหมอวรรณโรค และโรงพระโอสถ, แต่ละกรมมีเจ้ากรม และข้าราชการตำแหน่งต่างๆ ลดหลั่นกันไป เช่น เจ้ากรมโรงพระโอสถ คือออกญาแพทยพจนาวิสุทธาธิบตีอะไภยพิริยบรากรมพาหุ จางวางแพทยาโรงพระโอสถ มีศักดิ์ดินาถึง ๒๐๐๐.

คำสำคัญ : โรค, สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ผู้ประกอบอาชีพทางการแพทย์แผนไทยสมัยก่อน มักเรียนรู้และสืบทอดวิชากันภายในตระกูล. วิธีถ่ายทอดความรู้เป็นลักษณะปากต่อปากแล้วท่องจำ อาศัยความชำนาญจากการสังเกตจดจำให้ขึ้นใจ ศิษย์จะต้องทำตัวใกล้ชิดสนิทสนมใจปรนนิบัติ

ติดตามถามไถ่เวลาที่ครุรักษาค้นไข้ โดยครุจะอธิบายให้รู้ถึงสาเหตุของโรค อาการของโรค ชื่อของโรค ยาสำหรับบำบัดโรค สิ่งต่างๆ ที่ใช้เป็นส่วนประกอบของยา ทั้งพืชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุ คุณสมบัติ การเก็บรักษา ตลอดจนพันกัตยา. ทั้งนี้ เพราะในการ

แพทย์แผนไทย หมอจะเป็นเภสัชกรหรือผู้ปรุงยาด้วย ตำรายาจึงมักเป็นสิ่งหวงแหนไม่เปิดเผยให้คนนอกหรือคนทั่วไปได้รู้.

ตำราพระโอสถพระนารายณ์เป็นตำราแพทย์แผนไทยที่เก่าแก่ที่สุดเล่มหนึ่ง. ฉบับที่พิมพ์เผยแพร่กันในปัจจุบันเป็นสมบัติของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ต้นราชสกุลสนิทวงศ์ ผู้ทรงรับราชการกำกับกรมหมอยาหลวง และทรงเป็นแพทย์หลวงในราชสำนักตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า ตำราพระโอสถพระนารายณ์น่าจะรวบรวมขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑) ด้วยมีกล่าวถึงพระโอสถบางขนานที่แพทย์หลวงปรุงขึ้น “ทูลเกล้าฯ ถวายทรงในวัน ๗ฯ ๑๒ ค่ำ ปีกุญ เอกศก เมืองลพบุรี แล” อันตรงกับวันเสาร์ที่ ๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๒๐๒ ขณะเสด็จแปรพระ

ราชฐานไปประทับที่เมืองลพบุรีเป็นต้น ในเวลาต่อมาได้มีการบันทึกตำรับยาเพิ่มเติมเข้าไปอีก เช่น ตำรับพระโอสถที่แพทย์หลวงปรุง “ละลายถวายเป็นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงนิพพานท้ายสระให้เสวย” ซึ่งอาจเป็นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ (พ.ศ. ๒๒๔๖-๒๒๕๑) หรือรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ (พ.ศ. ๒๒๕๑-๒๒๗๕) หรืออย่างซ้าก็ไม่ควรจะเป็นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑).

ตำราพระโอสถพระนารายณ์ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานศพพระยาแพทยพงศา (นาก โรจนแพทย์) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร เป็นผู้พิมพ์. หลังจากนั้นได้พิมพ์ซ้ำอีกหลายครั้ง จนใน พ.ศ. ๒๕๔๔ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทรศาสตราจารย์ คุณหญิงแมนมาส ขวลิขิต และศาสตราจารย์พิเศษ ดร.วิเชียรจิรวงศ์ ได้ร่วมกันชำระต้นฉบับตำราพระโอสถพระนารายณ์ใหม่ ด้วยเห็นว่าฉบับพิมพ์แต่ก่อนนั้นมีเนื้อความสลับกันอยู่ อันอาจเนื่องด้วยการลำดับไปลานสับกัน และได้แก้ไขวรรคตอนแก้ไขชื่อเครื่องยาหรือศัพท์ที่รู้แน่ชัดว่าคัดลอกมาผิดเพี้ยน แล้วจัดทำคำอธิบายศัพท์อย่างละเอียด จัดพิมพ์เผยแพร่ในชื่อ “คำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์ ฉบับเฉลิม พระ

เกียรติ ๗๒ พรรษามหาราช ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๔๒” บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน) เป็นผู้จัดพิมพ์, โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อนำขึ้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒ สำหรับพระราชทานต่อไปยังหน่วยงานและองค์กรต่างๆ ตามพระราชอัธยาศัย.

ตำราพระโอสถพระนารายณ์นี้ นอกจากจะให้ความรู้เรื่องโรคและยารักษาโรค โดยเฉพาะในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นสำคัญแล้วยังให้ข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับการทางการแพทย์แผนไทยที่สำคัญประการหนึ่ง คือการบูรณาการความรู้ทางการแพทย์แผนไทยกับการแพทย์ต่างประเทศด้วย. ตำรานี้ได้ระบุรายชื่อหมอผู้ปรุงยาถวายไว้ ๙ คน เป็นหมอไทย ๕ คน หมอต่างชาติ ๔ คน ดังจะกล่าวถึงต่อไปข้างหน้า และยังได้นำเครื่องยาเทศเข้ามาใช้ปรุงยาหลายตำรับ เช่น โกษฐ์ต่างๆ เทียนต่างๆ โหระพาต่างๆ ยาตำ ฆะมดเชียง น้ำดอกไม้เทศ ยิงสม (โสม) มาตะกีมดยอบ สีเสียดเทศ. นอกจากนี้ ตำราพระโอสถพระนารายณ์ยังเป็นเสมือนขุมความรู้อันเป็นสหวิชาของคนรุ่นปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นความรู้ในด้านชีวิตความเป็นอยู่ วัฒนธรรม อาหารการกิน พรรณพืช พรรณสัตว์ แร่ธาตุ สิ่งแวดล้อม สุขอนามัย แม้กระทั่งเรื่องคำ ความหมายของคำ ศัพท์ที่มีใช้และที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละยุคสมัย.

แต่บทความนี้ผู้เขียนจะกล่าวถึงเฉพาะความรู้เกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บของคนไทยในสมัยนั้นเท่านั้น.

โรคและอาการโรค

โรคของคนไทยในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและรัชสมัยที่ใกล้เคียงกัน ที่ประมวลได้จากตำราพระโอสถพระนารายณ์ มีดังนี้ (สะดวกการันต์ได้ปรับแก้ไขให้เป็นปัจจุบันเพื่อสะดวกแก่การทำความเข้าใจ).

- กระษัยกล่อน (กระสายกล่อน)
- กลัดอกกลัดใจ
- กินข้าวไม่ได้ กินอาหารไม่ได้
- กินอาหารบ่อย
- ขัดเข่า
- ขัดกระดูก-โลหิตข้น-โลหิตแค้น
- โลหิตกรัง
- ขัดหัวหน้า
- ไข้
- ไข้ตรีโทษ
- ไข้ล้นหด เจริญมิขัด
- ไข้สันนิบาต
- ไข้ให้ร้อนกระหายน้ำ
- ไข้ให้อาเจียนหนัก
- คลื่นเหียนอาเจียน
- คัน
- ง่อยเฟลีย
- งูพิษ ตะขาบ แมลงป่องขบ
- จักษุเขี้ยว จักษุเหลือง
- จับโป่ง
- จุกกระผามม้ามย่อย จุกกระ-
- ผามม้ามเรื้อย
- จุกอก
- เจ็บขัด
- เจ็บท้อง

เจ็บเนื้อตัวทุกเส้นขน	ประจวรเพื่อโลหิต	มองคร้อ
ซาง (ทราง)	ปวดขบ	มักโกรธ มักขลาด เจรจา
ฉันทุติโรค ๙๖ ประการ	ปวดขบมีพิษ	ด้วยผี มะเมอเพื่อพกดั้ง
ดีกำเริบ ดีรั้ว ดีขันหรือดีลัน	ปวดพระเศียร, ปวดศีรษะ	โคลี่ไหลหลง
ตกตันไม้ตกข้างม้าโคกระบือ	บัสสาวะขัด	มีนง่วงวิงเวียน
ตกทวารทั้ง ๙	บัสสาวะบ่อย	มือและเท้าตาย
ตกบุพโพโลหิต	บัสสาวะมาก	เมื่อยขบ
ตกบุพโพโลหิตทางทวาร	บัสสาวะเหลือง	ร้อนปลายมือปลายเท้า
หนักทวารเบา	ป้าง	ริดสีดวง (ริดดวง)
ตกมูก	เปื่อยคัน	ริดสีดวงกินในเล็บพระหัตถ์
ตกเลือด	เปื่อยพัง	ริดสีดวงงอก (ที่) ทวารหนัก
ตะคริว	ผมร่วง-คัน-หงอก	ทวารเบา
ตะมอยมีตัว	ผอมเหลือง	ริดสีดวงในพระนาสิก พระศอก
ตัวร้อน	ผอมแห้ง	พระเนตร (ริดสีดวงในจมูก
ตาน (ตาล)	ผายลม	คอ ตา)
ตาเหลือง ตาเขียว	ผิวเหลือง	ริดสีดวงผอมเหลือง
เตโชธาตุพิการ, เตโชธาตุ	ผื่นผด	โรคอันเกิดในพระเศียร
วิการ	ผี ๑๖ จำพวก	พระเนตร นาสิก (โรคอัน
ถอยแรง	ผีคันทมาลา	เกิดในหัว ตา จมูก)
ถูกทุบถองโบายตี	ผีคันทสุด	ลงแดง
ท้องขึ้น ท้องพอง	ผีที่นม	ลงท้อง
ท้องเดิน	ผีเปื่อย ผีเนา	ลม
ท้องผูก	ผีฟกคอ	ลม ๘๐ จำพวก
ท้องมาน (ท้องมาร)	ผีฟกคาง	ลมกระษัย (ลมกระสาย)
ท้องรุ่งพุงมาน (ท้องรุ่งพุงมาร)	ผีฟกทูน้อย	ลมขึ้นสูง
นอนไม่หลับ	ผีฟกทูนเม็ย	ลมจุกเสียดทวารเรอ
น้ำเหลือง	ผีฟกทูนใหญ่	ลมตีขึ้นในท้องมีเสียงอันดัง
เนาเปื่อยอุปทม	ผีลูกหนู	ลมทันท้อง
แน่นอกแน่นใจ	พยาธิ, พยาธิทั้งหลาย	ลมป่วง
บวมหน้า บวมมือ บวมท้อง	พยาธิเกิดในทรวงอก	ลมบัตฆาฏ
บวมเท้า	พยาธิอันเป็นตัวในท้อง	ลมบัตฆาฏกล่อน
บาดเจ็บ	พรรตึก	ลมเป็นก้อนเข้าในท้อง
บาดแผลเจ็บปวดเสี้ยนหนาม	พิษแสบร้อน	ลมพรรตึก
หอกดาบ	ฟก	ลมมหาสดมภ์
บุพโพ	ฟกซ้ำในอก	ลมราชย์กษ
ปถวีธาตุพิการ, ปถวีธาตุวิการ	ฟกบวม	ลมวิหค

ลมสันดาน
ลมอันให้เสียดแทงชายโครง
สะโพก สันหลัง
ลมอัมพาท
ลมอัมพาทจับให้ลั่นหด
ลมอุทงคมาวาตา
ลั่นหด เจริจามิซัด
เลือดกำเดา, โลहितกำเดา
โลหิตกำเริบ
โลหิตตก
โลหิตออก
วตะกำเริบ
วาโยธาตุพิการ, วาโยธาตุ
วิการ
วิงเวียน
สลบ
เสโทตกหนัก
เส้นกล่อน
เส้นแข็ง
เส้นตึง
เส้นตึงและกระด้าง
เส้นพิรุช
เส้นอันทพฤก
เส้นอันทพฤกกระด้างตึง
เส้นอันทพฤกกล่อนลม
เส้นอุทงคมาวาตา อโรคมา-
วาตา
เสมหะ ๒๐ จำพวก
เสมหะกำเริบ
เสมหะตีขึ้น, เสมหะปะทะขึ้น
เสมหะในทรวงอก ในลำคอ
เสียดสันหลัง
ไส้ด้วน
ไส้ลาม
หอบพัก
หืด

เห็งื่อออกมา
หูคั้น
หูตึง
องคสูต
องคสูตอุปม
อาเจียน
อาโปธาตูปิการ, อาโปธาต
วิการ
อุจจาระขัด
อุจจาระบ่อย
อุจจาระเหลื่อง
อุปทม
ไอ

โรคและอาการโรคดังกล่าวอาจ
สรุปได้เป็น ๕ ประเภท คือ

๑. โรคและอาการของระบบทาง
เดินของอาหาร เช่น อาการลงท้อง
เป็นพรรตัก เปื่ออาหาร เจ็บในท้อง
ริดสีดวงทวาร อาเจียน ท้องขึ้น ท้อง
พอง พยาธิโนลำไส้ ลมจุกเสียด.

๒. โรคและอาการที่เกี่ยวข้องแก่เส้น
เอ็น กล้ามเนื้อ และประสาท เช่น
อาการเส้นตึง เส้นกล่อน เส้นอัมพฤกษ์
อัมพาท ตะคริว เมื่อยขบ โรคประสาท.

๓. โรคและอาการของระบบการ
หายใจ ตา หู เช่น เป็นหวัด คัดจมูก
ปวดศีรษะ ปวดจมูก ริดสีดวงจมูก ตา
และคอ ปวดตา ไอ มองคร่อ หูตึง หู
คั้น เลือดกำเดา.

๔. โรคติดเชื้อ เช่น ฝีต่าง ๆ
แผลเปื่อย มีหนอง ฝีในหู จุกกระพาม
ม้ามย้อย ป้าง (ไข้จับสั่น) กามโรค เช่น
ไส้ด้วน ไส้ลาม.

๕. โรคและอาการไม่สบายอื่นๆ
เช่น ไข้ต่าง ๆ ลมต่าง ๆ ถูกสัตว์พิษ
กัดต่อย ผมร่วง ปัสสาวะขัด ฟกช้ำ.

ยารักษาโรค

เฉพาะที่ปรากฏในหนังสือตำรา
พระโอสถพระนารายณ์ มี ๘๑ ตำรับ.

ตำรับที่มีชื่อเรียกเฉพาะ มี ๓๔
ตำรับ เช่น ยามโอสถธิจันท์ ยาทิพ-
ภาค ยาสุขไสยาสน์ ยาอินทวะมัสสัง
ยาแก้หาค่ามิได้ ยาจิตรการียพิจรูญ
ยาอภิสะ ยามหากทศใหญ่ ยามหา
มาตลึงเกษี.

ตำรับยาน้ำมันและยาขี้ผึ้ง ๑๗
ตำรับ. บางตำรับก็มีชื่อเรียกเฉพาะ
บางตำรับไม่มี.

ตำรับยาแก้ความผิดปกติของ
ธาตุทั้ง ๔ ไม่มีชื่อเรียกเฉพาะ มี ๓๐
ตำรับ.

บางตำรับที่ปรุงขึ้นทูลเกล้าทูล
กระหม่อมถวายโดยเฉพาะ จะเรียกว่า
ยาพระอังคพระเส้น ยาทาพระเส้น
ยาทรงนัตถุ ยาทรงทาพระนลาฏ
น้ำมันนวดพระเส้นอันทพฤก น้ำมัน
ทรงแก้พระเกศาหล่นให้คันให้หงอก
เป็นต้น. บางตำรับระบุชื่อแพทย์ผู้
ปรุงยาและวันเดือนปีที่นำขึ้นทูลเกล้า
ทูลกระหม่อมถวาย. บางตำรับที่ทรง
ใช้เองจะมีข้อความระบุด้วยว่าได้ทรงใช้
ณ วันเดือนปีใด. ข้อมูลจากตำรับยา
และสรรพคุณยาเหล่านี้จึงเป็นหลักฐาน
ที่อาจนำไปศึกษาเกี่ยวกับพระโรค
และพระอาการประชวรของสมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราชหรือของพระ
มหากษัตริย์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง
โดยเทียบจากวันเดือนปีที่ระบุไว้ได้
อย่างใกล้เคียงความจริง.

แพทย์ผู้ปรุงยา

แพทย์ผู้เป็นเจ้าของตำรับยาหรือ

เป็นผู้ปรุงยาถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นๆ. ในตำราพระโอสถพระนารายณ์มีชื่อปรากฏ ๙ คน เป็นหมอหลวง ๗ คน (หมอไทย ๔ คน หมอจีน ๑ คน หมอแขก ๑ คน หมอฝรั่ง ๑ คน) หมอชเลศศักดิ์ ๑ คน และหมอฝรั่ง ๑ คน คือ

หมอหลวง

๑. *ออกพระแพทยพงษา* ปรุงน้ำมันองคสูตอุปทม ใช้เป่าหรือทาแก้ริดสีดวง องคสูต ไล่ด้วน อุปทม.

๒. *ออกพระสิทธิสาร* ปรุงยาจำเริญพระธาตุ น้ำมันมหาวิศวรรกราชไตล แก้น้ำเหลือง เปื่อยคั้น ฝีเปื่อยเนา อุปทม ไล่ด้วน และปรุงยาสีผึ้งมีทาเส้น แก่เส้นตึง โลหิตไหลเวียนไม่สะดวก และยาแก้ริดสีดวงปัสสาวะขัด.

๓. *ออกขุนทิพจักร* ปรุงยาจำเริญพระธาตุ แก่ลม เสมหะ และโลหิตกำเริบ และแก้พระเส้นอันทพฤก.

๔. *ออกขุนประสิทธิโอสถ* ปรุงยามหาจุลทิพย์ แก้พระเส้นอันทพฤก.

๕. *ออกขุนประสิทธิโอสถจีน* ปรุงน้ำมันแก้พระเส้นอันทพฤก.

๖. *ออกพระสิทธิสารพราหมณ์เทศ* ปรุงน้ำมันนวดเส้นอันทพฤก.

๗. *พระแพทย์โอสถฝรั่ง* ปรุงยาแก้ปัสสาวะขัด.

หมอชเลศศักดิ์

หมายถึงหมอนอกทำเนียบหรือนอกราชการ.

นายเพชรปัญญา ปรุงน้ำมันมหาประไลยกลปี แก้เส้นอันทพฤกกล่อนลม ทำให้มือเท้าตายง่อยเปลี้ย.

หมอฝรั่ง

เมสี ปรุงขี้ผึ้งปิดฝีเปื่อยเน่าบาดแผลใหญ่เน่า และปิดแก้พิษแสบร้อนทำให้เย็น.

หลักฐานทางประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา

หลักฐานในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมิได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับสุขอนามัยและโรคภัยไข้เจ็บของชาวกรุงศรีอยุธยามากนัก, ทราบกันแต่ว่ามียานปายาขายเครื่องยาไทยและเครื่องเทศทุกชนิด, มีโรงพระโอสถของหลวงที่ปรุงยาใช้ในราชสำนักและในกองทัพ. สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเองทรงมีพระโรคประจำพระองค์คือ พระโรคเส้นอันทพฤก (คือความผิดปกติของอวัยวะที่บวมโตอาจจะเนื่องจากไส้เลื่อน การอักเสบหรือการติดเชื้อ ทำให้ปวด). สมเด็จพระราชอนุชาพระองค์หนึ่งประจวบด้วยพระโรคอัมพาตพระหัตถ์และพระบาทใช้การไม่ได้. บางครั้งเกิดโรคระบาดใหญ่ เช่น ไข้ทรพิษ ซึ่งคร่าชีวิตผู้คนไปเป็นอันมาก. เมื่อเกิดภาวะแห้งแล้ง ลำน้ำขุนเป็นสีเขียวจนใช้อุปโภคบริโภคไม่ได้ อากาศร้อนจัด ไข้ที่มีโลหิตออกทางปากและจมูก ผู้ป่วยจะตายภายใน ๒-๓ วัน. บาทหลวงและมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาคริสต์ โดยเฉพาะกลุ่มโรมันคาทอลิกจากฝรั่งเศส จะมีกุศโลบายในการนำแพทย์มาตั้งเป็นโรงพยาบาลเล็กๆ รับผิดชอบต่อคนไข้เมื่อรักษาโรคภัยทางกายหาย นักสอนศาสนาก็จะรักษาจิตวิญญาณต่อไป. เมื่อหลักฐานทางประวัติศาสตร์ฝ่าย

ไทยมีน้อย ก็จำเป็นต้องพึ่งหลักฐานของชาวต่างประเทศที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักไทยในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่มักจะบันทึกข้อมูลอันเป็นสิ่งละเอียดละน้อย แต่เมื่อประมวลกันเข้าก็พอจะให้ภาพรวมของสุขอนามัยและโรคภัยไข้เจ็บของชาวกรุงศรีอยุธยาได้มากกว่าที่ปรากฏในตำราพระโอสถพระนารายณ์.

บันทึกของชาวต่างประเทศ

นายซีมง เดอ ลาลูแบร์ บาทหลวงเดอ ซัวซี นายยอร์จ ไวท์ และนายเซเบเรต์ ได้เขียนบันทึกเกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนที่เขาได้พบเห็น. แม้ว่าบุคคลเหล่านี้จะเข้ามาอยู่ในประเทศไทยเพียงชั่วระยะเวลาอันสั้น อาจได้รับข้อมูลบางอย่างไม่ถูกต้องหรือไม่เพียงพอ หรืออาจพินิจวิถีชีวิตของคนตะวันออกอย่างขาดความเข้าใจในรากฐานทางวัฒนธรรม. แต่รายละเอียดที่เขาบันทึกไว้ได้ช่วยเติมเต็มในช่องว่างที่หลักฐานฝ่ายไทยมิได้สนใจบันทึกไว้ได้เป็นอย่างดี ดังจะขอยกตัวอย่างจากบันทึกของนายซีมง เดอ ลาลูแบร์.

นายซีมง เดอ ลาลูแบร์ เป็นอัครราชทูตของสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศส ที่เข้ามาในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้บันทึกเกี่ยวกับ “ราชอาณาจักรสยาม” ในทุกแง่มุมไว้อย่างน่าสนใจ โดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับการแพทย์และโรคภัยไข้เจ็บของชาวกรุงศรีอยุธยา. เขาบันทึกไว้ว่า คนอายุไม่สู้จะยืนนัก. โรคที่เป็นกันมากคือ โรคปวง บิด ไข้

ตัวร้อน (ไข้จับสั่น) ที่พิษอาจแล่นขึ้นสู่สมองกลายเป็นโรคปอดบวมได้ ไอหวัด ไอหอบ โรคบวมทุกชนิด ไขข้ออักเสบ มะเร็ง ฝีโพรงหนองและปรวดไฟลามทุ่ง โรคผิวหนัง เป็นแผลผื่นตามตัว กามโรค. โรคที่เป็นกันน้อยคือโรคปวดตามข้อ ลมอัมพาต ลมบ้าหมู วัณโรคปอด โรคปวดมวนท้องทุกชนิด ไตอักเสบ ไม่มีโรคลึกลับปิดลับเปิดและโรคท้องมาน. โรคติดต่อร้ายแรงมีหลายชนิด เช่น โรคฝีดาษ (ไข้ทรพิษ) จะฝังผู้ตายโดยไม่เผาเป็นเวลา ๓ ปี หรือนานกว่านั้น ด้วยเชื่อว่าหากขุดขึ้นมาเผาเร็วกว่าที่กำหนดไข้ทรพิษจะกลับระบาดขึ้นมาอีก. นอกจากนี้ยังมีโรคประหลาดๆ หลายชนิดที่เชื่อกันว่าถูกคุณไสย.

นายเดอ ลาลูแบร์ กล่าวว่า หมอชาวไทยไม่มีความรู้ด้านศัลยกรรมเลยจำเป็นต้องพึ่งหมอชาวยุโรปในการเจาะกระดูก, โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเจาะกะโหลกศีรษะ, การผ่าตัดที่ยากๆ, การสูบเอาโลหิตที่เป็นพิษออกจากร่างกาย, ไม่มีความรู้ทางกายวิภาคศาสตร์ ไม่มีการผ่าตัด. บันทึกบาง

ตอนได้แสดงถึงมุมมองอันคับแคบและขาดความเข้าใจ เช่นบันทึกตอนที่กล่าวว่า หมอไทยไม่ศึกษาสรรพคุณของตัวยาแต่ละชนิด ได้แต่ถือเอาตามตำรับที่สั่งสอนกันต่อๆ มา ไม่ได้ดูลักษณะอาการเฉพาะของโรคแต่ละโรค “แม้กระนั้นก็ยังบำบัดให้หายไปได้มิใช่น้อย. ทั้งนี้ ก็เพราะชาวสยามไม่ค่อยตีความเครื่องดองของเขามากนัก จึงเป็นเครื่องช่วยให้พ้นภัยจากโรคที่รักษาให้หายได้ยากเป็นอันมาก”.

วิธีการใช้จะเริ่มทำให้เส้นสายยึดด้วยการใช้เท้าเหยียบ มีการใช้ยาละลาย เข้ากระโจมอบให้เหงื่อออก. ยาแก้ไข้ป้อนขึ้นจากแร่และสมุนไพรเป็นพื้น มักเป็นยาร้อน ไม่รู้จักตัวยาก็ทำให้เกิดความเย็นในร่างกาย แต่จะใช้วิธีอาบน้ำเพื่อให้ตัวเย็นในเวลาจับไข้. อาหารของคนไข้ให้กินแต่ข้าวต้มและๆ. ส่วนน้ำดื่มเนื้อถือว่าเป็นของแสลง.

แพทย์หลวงประจำพระองค์ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชส่วนมากเป็นชาวจีน มีหมอชาวไทยและชาวพะโค (มอญ) อยู่บ้าง และมีนายไปมาร์ด

(Paumard) ชาวฝรั่งเศส ผู้เป็นครูสอนศาสนาคริสต์นิกายคฤหบดี เป็นแพทย์หลวงประจำพระองค์ “ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยยิ่งกว่าแพทย์หลวงคนอื่น”.

อย่างไรก็ตาม แม้บันทึกที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์และการรักษาโรคภัยไข้เจ็บของนายเดอ ลาลูแบร์ ออกจะมีมุมมองที่เต็มไปด้วยอคติ. แต่เมื่อกลับรอกองเอาเฉพาะสาระสำคัญและใช้ประกอบกับข้อมูลด้านอื่นๆ ก็จะทำให้ความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่และสุขอนามัยของชาวกรุงศรีอยุธยาได้เป็นอย่างดี.

เอกสารอ้างอิง

๑. ชยันต์ พิเชียรสุนทร, แม้นมาส ชวลิต, วิเชียร จีรวงส์. คำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์ ฉบับเฉลิมพระเกียรติ ๗๒ พรรษามหาราช ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๕.
๒. สันต์ ท. โกมลบุตร ผู้แปล. จดหมายเหตุ ลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, ๒๕๑๐.
๓. หน่วยข้อมูลสมุนไพร คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล. ศัพท์แพทย์ไทย. กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชน จำกัด, ๒๕๓๕.

Abstract **Illness in Phra Narai's Reign** *Songsarn Nilkumhaeng, Somchai Bovornkitti* *The Royal Institute, Thailand*

Knowledge of illnesses in Thailand has been shown to exist long before the Sukhothai period as documented in the ancient book entitled “Triphumikatha”. Subsequent indication of medical practice in ancient Thailand appear in inscriptions and especially in a notable Phra Narai pharmacopoeia, which was recently elaborated upon by Chayant Picheansunthorn and his colleagues. The latter extensively provides substantial knowledge regarding illnesses in that period, i.e. aspects of diseases and their clinical manifestations, medications used, and medical personnel who prepared drugs and provided treatment for King Narai and his relatives. Additional information was extracted from a personal record, a sort of diary, of Monsieur Simon de la Lubère.

Key words : illnesses, Phra Narai pharmacopoeia, Sukhothai period, Phra Narai's reign

อภิธานศัพท์

กระษัยกล่อน (กระสายกล่อน)

กระษัย เป็นโรคที่ทำให้มีอาการผอมแห้งแรงน้อย โลหิตจาง ผิวหนังซีดเหลือง ปวดเมื่อยตามร่างกายและกล้ามเนื้อ ไอเป็นครั้งคราว บางครั้งไอเป็นเลือด กินไม่ได้นอนไม่หลับ ปัสสาวะเหลือง กระปิบกะปรอย ไม่มีกำลัง ซาที่ปลายมือปลายเท้า มีเหงื่อออกที่ฝ่ามือฝ่าเท้า เหงื่อออกมากตอนกลางคืน ท้องผูกเป็นประจำ เป็นต้น.

กระษัยกล่อน เกิดจากความผันแปรหรือผิดปกติของธาตุทั้งสี่และเส้นเอ็น คือ กระษัยกล่อนดิน (เกิดจากธาตุดิน) กระษัยกล่อนน้ำ (เกิดจากธาตุน้ำ) กระษัยกล่อนไฟ (เกิดจากธาตุไฟ) กระษัยกล่อนลม (เกิดจากธาตุลม) กระษัยกล่อนเถา (เกิดจากเส้นเอ็น). (ดู *เตโชธาตุพิการ, ปรวิธาตุพิการ, วาโยธาตุพิการ, อาโปธาตุพิการ* ประกอบ).

กระษัยกล่อนดิน (ไส้เลื่อนอินทกานัล).

กระษัยกล่อนน้ำ (เนื้องอกมดลูกหรือรังไข่, เนื้องอกปอดในผู้ชาย).

กระษัยกล่อนไฟ

๑. ภาวะกรดเกิน.

๒. โรคถุงน้ำดี.

กระษัยกล่อนลม (ท้องอืด ท้องเฟ้อ).

กระษัยกล่อนเถา (นิ้วทางเดินปัสสาวะ).

ใช้ตรีโทษ

กลุ่มอาการโรคที่เกิดจากความบกพร่องของธาตุ ๓ อย่าง คือ วาตะ (ลม) ปิตตะ (ดี) และเสมหะ (เสมหะ). การเจ็บป่วยที่เกิดพร้อมกันจากสมุฏฐานทั้งสามนี้เรียกว่า “สันนิบาต”.

ใช้สันนิบาต

ดู *ใช้ตรีโทษ*.

จับโปง

อาการบวมแดงและปวดที่ข้อเข่า ข้อเท้า.

จุกกระพามม้ามย่อย,

จุกกระพามม้ามเรื้อย

อาการของโรคที่ม้ามโต.

ฉันทวุตติโรค

โรค ๙๖ ประการ ยังไม่พบหลักฐานชัดว่ามีโรคใดบ้าง.

ซาง

โรคติดเชื้อในเด็กอายุต่ำกว่า ๕ ขวบ มีอาการไม่กินนม ไม่กินข้าว ไอ อาเจียน ปวดศีรษะ ตัวร้อน เชื้อมซึม มือเท้าเย็น ท้องขึ้น ท้องเดิน กระหายน้ำ ปากคอบแห้ง มีเม็ดขึ้นในปากในคอ ลิ้นเป็นฝ้า.

ดีกำเริบ ดีรั้ว ดีชันหรือดีลัน

อาการโรคที่เกิดจากน้ำดีผิดปกติ มักมีเหตุและอาการนำ ๑๐ ประการคือ กินอาหารร้อน ไม่กินอาหารเย็น เว้นสิ่งเปรี้ยว พอใจของเผ็ดร้อนบูดเน่า มักผิงไฟไม่หยุด ชอบดื่มน้ำร้อน มักโกรธเมื่อเวลาเที่ยง มักกินเวลากลางคืนนอนหลับไม่ยอมตื่น มีเสียงกรน ชอบอาบน้ำเวลากลางคืน นอนไม่หลับ,

และมีอาการของโรค ๑๕ ประการ คือ เป็นไข้สูง ปวดศีรษะ ฟันแหว่ง คอแห้ง กระจายน้ำมาก ร้อนในปาก ริมฝีปากแตก ร้อนจมูก ร้อนหน้าแต่ไม่มีเหงื่อ พูดพรวดเพื่อ สติฟั่นเฟือนเนื่องจากพิษไข้สูง รู้สึกไม่สบายใจ การมองเห็นดีกว่าปรกติ ตาเหลือง ปัสสาวะเหลือง วิงเวียน อาเจียนเป็นครั้งคราว รู้สึกขมในปาก. ปัจจุบันหมายถึงโรคดีซ่าน ซึ่งอาจเกิดจากตับอักเสบหรือทางเดินน้ำดีอุดตัน.

๑. โรคระบบน้ำดี.

๒. โรคดีซ่าน.

ตะมอยมีตัว

ฝีมือนิ้วมือหรือนิ้วเท้าที่มีอาการอักเสบติดเชื้อและแตกออกมีหนอง.

ตาน

โรคของเด็กอายุ ๕ ขวบขึ้นไป โบราณแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

(๑) ตานขโมย ตานโจร หรือตานซาง (ดู *ท้องร่วงพุงมาน* ประกอบ).

(๒) ตานจร มักเกิดกับเด็กอายุ ๓ เดือนถึง ๗ ขวบ มีหลายชนิด เช่น ตานจรชื่อ “กระ” มีอาการลงท้องอย่างแรง อุจจาระเป็นสีขาว ตาฟาง อาเจียน จุกเสียดท้อง ปวดท้องอย่างแรง อาจมีหนองพยาธิออกมาทางปากหรือทวารหนัก. ถ้าแก้ไม่ได้อาจทำให้ถึงตายได้.

เตโชธาตุพิการ, เตโชธาตุวิการ

ความผันแปรหรือผิดปกติของธาตุไฟ ซึ่งเป็นพลังงานที่ให้ความอบอุ่น ใช้ในการเผาผลาญอาหารในร่างกาย ทำให้เกิดอาการ (๑) ร้อนที่ปลายมือปลายเท้า เจ็บปวด บวมตามมือเท้าใบหน้าและบริเวณท้อง มีผื่นขึ้นทั้งตัวเหมือนผด ตกเลือดตกหนอง มือและเท้าเป็นเหน็บชา หรือ (๒) ทำให้เกิดอาการ อึดอัดไม่สบายในตัว หืด ไอ เป็นมองคร้อ หายใจลำบาก หลอดลมโป่งพอง ท้องอืดท้องขึ้น บวมตามมือตามเท้า มักจะนอนหลับตั้งแต่ในเวลากลางวัน หรือ (๓) ไม่อยากอาหาร ท้องผูก ท้องเดิน อาเจียน แน่นท้อง แน่นอก ลมเดิมไม่สะดวกเกิดเป็นก้อนลมในท้อง ปวดหัว ผิวเนื้อและตาแดง อุจจาระ ปัสสาวะไม่สะดวก ท้องผูกชนิดพรรตึก ปวดมวนท้องมาก.

ท้องร่วงพุงมาน (ท้องร่วงพุงมาร)

อาการของโรคตานขโมย ตานโจร หรือตานซาง มักเกิดกับเด็กอายุ ๕-๑๓ ปี เป็นความผิดปกติของระบบทางเดินอาหารเนื่องจากพยาธิลำไส้, ภาวะทุโภชนา มีอาการท้องเดิน อุจจาระกะปริบกะปรอยมีกลิ่นเหม็นคาวจัด ชอบของแสดของสดคาวต่างๆ มักกินปลามากกว่าข้าว กินอาหารไม่ค่อยได้. ต่อไปมักจะมีอุจจาระเป็นมูกเลือด ทำให้เด็กซูบซีด ผอมแห้ง แรงแน้อย พุงโร ก้นปอด ศีรษะโต มีหนังหุ้มกระดูก นอนสะดุ้ง หลับๆ ตื่นๆ ซ้ำขาดกลั้ว ตกใจง่าย.

ธาตุวิฤต

แร่ธาตุต่าง ๆ ที่นำมาใช้เป็นเครื่องยา ทั้งที่เกิดขึ้นเองในธรรมชาติและที่ประสมขึ้น.

ปลั้วธาตุพิการ, ปลั้วธาตุพิการ

ความผันแปรหรือผิดปกติของธาตุดิน เป็นองค์ประกอบในส่วนที่เป็นโครงสร้างของร่างกาย คือ (๑) ผม ถ้าพิการจะมีอาการเจ็บตามหนังศีรษะ ผมร่วง ผมหงอกก่อนวัย, (๒) ขน ถ้าพิการจะมีอาการเจ็บตามผิวหนัง และขนร่วง, (๓) เล็บ ถ้าพิการจะมีอาการปวดหรือเป็นเม็ดเป็นหนองที่โคนเล็บ, (๔) ฟัน มี ๒ ชุด ชุดแรกเรียก ฟันน้ำนม มี ๒๐ ซี่ ชุดที่ ๒ เรียก ฟันแท้ มี ๓๒ ซี่ ถ้าพิการจะทำให้ฟันผุ มีอาการปวดฟัน, (๕) หนัง เป็นเครื่องห่อหุ้มร่างกาย ถ้าพิการทำให้คัน สาก ซา แสบร้อนตามผิวหนัง, (๖) เนื้อ ถ้าพิการเนื้อจะเป็นผื่นแดง ข้ำ แสบร้อน เป็นหูด ฝี พรายย้า (๗) เส้นเอ็น ถ้าพิการจะตึง เคล็ด ขัดยอก, (๘) กระดูก ถ้าพิการจะทำให้เจ็บปวดในกระดูก กระดูกแตก กระดูกหัก, (๙) ไชกระดูก ถ้าพิการจะมีอาการเหน็บชา, (๑๐) ม้าม ถ้าพิการจะมีอาการสะท้อนร้อนสะท้อนหนาว ม้ามย่อย, (๑๑) หัวใจ ถ้าพิการจะทำให้ซี่ใจน้อย ซี่โมโห หัวบ่อยๆ, (๑๒) ตับ ถ้าพิการจะทำให้ตับย่อย ตับขำ ตับแข็ง เป็นฝีที่ตับ, (๑๓) พังผืด ถ้าพิการจะทำให้อกแห้ง กระจายน้ำ, (๑๔) ไต ถ้าพิการจะทำให้ขัด แน่นในอก ท้องพอง อ่อนเพลีย, (๑๕) ปอด ถ้าพิการจะทำให้กระจายน้ำบ่อย ร้อนในอก หายใจหอบ, (๑๖) ลำไส้ใหญ่ ถ้าพิการจะแน่นท้อง ท้องเสีย, (๑๗) ลำไส้เล็ก หรือสายรัดไส้ ถ้าพิการจะทำให้หาว เรอ ถ่ายอุจจาระเป็นเลือดเป็นหนอง หน้ามืด ตามัว ปวดเอว เมื่อยคอ ร้อนท้อง, (๑๘) อาหารใหม่ เป็นอาหารที่อยู่ในกระเพาะอาหารและลำไส้เล็ก ถ้าพิการจะทำให้ท้องเสีย จุกเสียด พะอืดพะอม อาเจียน สะอึก, (๑๙) อาหารเก่า เป็นกากอาหารที่อยู่ในลำไส้ใหญ่ตอนล่างและตกออกไปทางทวารหนัก ถ้าพิการจะทำให้ถ่ายอุจจาระไม่เป็นปกติ, (๒๐) มันสมอง เป็นก้อนอยู่ในกะโหลกศีรษะ และไขสันหลัง ต่อเนื่องกับประสาททั่วไปในร่างกาย ถ้าพิการจะทำให้หูตึง ตามัว ลิ้นกระด้าง คางแข็ง อาเจียน.

ป่วย

อาการท้องเดินรุนแรงร่วมกับอาการอาเจียน อาจจะเป็นเนื่องจากอาหารเป็นพิษ ติดเชื้อ อาการแสดงจะแตกต่างกันไปตามสาเหตุ.

ป่วย

โรคไขข้อสันชนิตเรื้อรัง มักเป็นในเด็ก ทำให้พุงโตเพราะม้ามโตและตับโต มีอาการไข้ตัวร้อน ไข้เป็นเวลา ถ้าปล่อยไว้นานจะชัก.

ฝีคันทมาลา, ฝีคันทมาลา

ฝีขึ้นที่คอ ใต้หู หรือโคนขากรรไกร มักเป็นการอักเสบด้วยเกิดมีหนองที่รากฟัน.

ฝีคันทสุด, ฝีคันทสุด

ฝีบริเวณปากทวารหนัก ด้วยเกิดแผลที่มีท่อถึงทวารหนักและมีสิ่งสกปรกเข้าไปในท่อ เกิดเป็นฝีขึ้น.

ฝีพอกุม, ฝีพอกุมใหญ่

โรคคางทูม มีอาการบวมที่ขากรรไกรทั้ง ๒ ข้างหรือข้างเดียว มีไข้ ตัวร้อน ร้อนในกระจายน้ำ.

ฝีลูกหนู

ฝีที่เกิดจากเม็ดน้ำเหลืองบวมเป็นก้อน มักพบที่โคนขาหนีบหรือรักแร้.

พรรตึก	อากการท้องผูกมก ถ่ายเป็นก้อนแข็ง คล้ายก้อนขี้แพะ ขี้แมว.
พฤษวัตตุ	พฤษพฤษชาตินนานาชนิด ทั้งประภทต้น เถา เครือ หัว ผัก หญ้า และพฤษพิเศษเช่นเห็ดและพฤษชั้นต่ำอื่ๆ ที่นำมาใช้เป็นเครื่องยา.
มอกร้อ	อากการทีเกิดจากมีเสมหะแห่งอยู่ในหลอดลม ทำให้หายใจลำบาก หลอดลมโป่งพอง มักจะไอมากในตอนเช้า ไอเสียงก้งวาน.
ริดสีดวง (ริดดวง)	โรคกลุ่มหนึ่ง อาจเกิดในลำไส้ ช่องตา จมูก ทวารหนัก เป็นต้น. ถ้าเกิดในกระเพาะอาหารและลำไส้ เรียก ริดสีดวงลำไส้ มีเม็ดในลำไส้ และทวารหนัก อาเจียน ถ่ายอุจจาระเป็นเลือด. ถ้าเกิดที่ช่องตา เรียก ริดสีดวงตา มีน้ำตาไหล ขี้ตามาก คัน ปวดแสบปวดร้อนในตา บางทีขอบตาเปื่อย. ถ้าเกิดที่จมูก เรียก ริดสีดวงจมูก มีอากการหายใจขัด มีน้ำมูกใสเหมือนน้ำฝนตลอดเวลา บางทีมีเม็ดขึ้นในจมูก แดกออกมิกลิ้นเหม็น ทำให้ปวดแสบปวดร้อนมาก. ถ้าเกิดที่ทวารหนัก เรียก ริดสีดวงทวารหนัก เกิดจากอากการท้องผูกเสมอ มีเลือดออกเวลาถ่ายอุจจาระ. ที่ทวารอาจจะงอกเป็นก้อนเนื้อแดง มีโลหิตไหล เวลาถ่ายอุจจาระเจ็บปวดมาก.
ริดสีดวงกินในเล็บพระหัตถ์	หนังสือคำอธิบายดำราพระโอสถพระนารายณ์กล่าวว้า น่าจะหมายถึงการอักเสบที่เล็บด้วยสาเหตุต่างๆ ทำให้เล็บหลุด.
ลมกระษัย (ลมกระสาย)	โรคลมทีเกิดในผู้ใหญ่ มีอากการคลื่นไส้อาเจียน. ถ้าเป็นมากจะกลายเป็นบิดเกิดโลหิตและเสมหะ.
ลมป่วง	ลมแรงภายในท้องทีเกิดจากไฟธาตุเผาผลาญอาหารทีกินเข้าไปไม่แคลกละเอียด (อาหารไม่ย่อย) ทำให้มีอากการท้องร้ง ท้องเสีย อาเจียน (ดู ป่วงประกอบ).
ลมปัตฆาฏ	เป็นลมทีพัดขึ้น ทำให้มีอากการเจ็บขัดยอกตามสะบักข้างใดข้างหนึ่ง หรือ ๒ ข้างพร้อมกัน เคลื่อนไหวไม่สะดวก.
ลมพรรตึก	ลมทีคั่งอยู่ในท้อง (ท้องอืด) เนื่องจากท้องผูก ทำให้จุกเสียด แน่น กินอาหารไม่ได้.
ลมมหาสดมภ์	๑. ลมทีทำให้ขากรรไกรแข็ง. ๒. ลมเมื่อแรกจับจะทำให้หาวนอน ง่วงมาก ใจหวิวๆ แล้วยนอนแน่นิ่งไม่รู้สีกตัว.
ลมราชัยกษ	ลมทีจับเมื่อมีไข้แล้วจะทำให้ชักมือกำเท้าอง ลิ่นกระด้าง คางแข็ง คอแข็ง หูตั้งตาเหลือง.

ลมวิหค	ลมที่เกิดจากตีกำเรียบอย่างรุนแรง. เมื่อจับอาจะทำให้ดินไปมาเหมือนนก (ปวดแบบโคลิค).
ลมสันดาน	ลมประจำตัวของแต่ละคน.
ลมอโรคมาวาตา	ลมพัดลง เป็นลมที่พัดตั้งแต่ศีรษะตลอดปลายเท้า และตั้งแต่ลำไส้เล็กลงไป ถึงทวารหนัก เช่น ลมผาย (ตด).
ลมอัมพาด	อาจหมายถึง (๑) ลมที่ทำให้เคลื่อนไหวไม่ได้ และมีอาการกระดูกเคลื่อนไหว. (๒) ลมที่จับตั้งแต่ก้นกบขึ้นไปถึงราวข้าง จับหัวใจ ทำให้มีนซึม แล้วขึ้นไปที่ราวบ่าทั้งสองข้าง ขึ้นไปจับที่ต้นลิ้น ทำให้พูดไม่ได้หรือพูดไม่ชัด.
ลมอุทริงคมาวาตา	ลมพัดขึ้น เป็นลมที่พัดตั้งแต่ปลายเท้าตลอดศีรษะ และจากกระเพาะอาหาร ตลอดลำคอ เช่น ลมหวา ลมเรอ (ดู วาโยธาตูปิกการ ประกอบ).
โลหิตกำเริบ	อาการโรคอันเกิดจากโลหิตเน่าเสีย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โลหิตทุจริตโทษ มี ๕ ลักษณะ (๑) โลหิตระดูร้าง ระดูไม่มาตามปรกติ มีลักษณะดำเหม็นเน่า หรือเหมือนขาน้ำหมาก น้ำคาวปลา น้ำขาวขำ นานเข้ากลายเป็นมานโลหิต คืออาการท้องพองโต เป็นพิษจากโลหิต, (๒) โลหิตคลอบุตร (น้ำคาวปลา เป็นพิษ) มีอาการโลหิตคั่งเดินไม่สะดวกเป็นลิ่มเป็นก้อน บางที่ทำให้คลั่ง ขบพัน ตาเหลือก ปากเขียว เล็บเขียว ดังปิศาจเข้าสิง, (๓) โลหิตต้องพิฆาต เกิดจากตกตันไม่ถูกทุดองบอยดี เป็นไขหนัก โลหิตนั้นระคนกับโลหิตระดู จึงแห้งกรังติดสันหลังอยู่, (๔) โลหิตเน่า (ภาวะโลหิตเป็นพิษ) เกิดจาก โลหิตระดูร้าง โลหิตต้องพิฆาต และโลหิตหมกข้ำเจือกันเน่าอยู่ เกิดพิษ แล่นไปทุกขุมขน, (๕) โลหิตตกหมกข้ำ อาการโลหิตเน่าที่ไชยาแก่ไม่ถึง กำลังโลหิต จึงตกหมกข้ำอยู่ในเส้นเอ็น สันหลัง หัวหนาว เกิดโทษเป็นฝีต่างๆ และมานโลหิต; เกิดจากการรักษาไม่ถูกต้อง.
โลหิตแค่น	ระดูแห้ง หรือระดูไม่มา.
วาโยธาตูปิกการ, วาโยธาตุนิกการ	ความผันแปรหรือผิดปรกติของธาตุลม ซึ่งเป็นพลังขับเคลื่อนภายในระบบของ ร่างกายที่มีการเคลื่อนไหวหมุนเวียน คือ (๑) ลมพัดขึ้น (อุทริงคมาวาตา) เป็นลมที่พัดจากปลายเท้าขึ้นถึงศีรษะ ถ้าพิการจะมีอาการร้อนในท้อง ทูรน ทูราย หวาเรอ มีเสมหะ, (๒) ลมพัดลง (อโรคมาวาตา) เป็นลมที่พัดจาก ศีรษะลงตลอดปลายเท้า ถ้าพิการจะยกมือยกเท้าไม่ได้ เมื่อยขบไปทุกข้อ, (๓) ลมในท้อง เป็นลมที่พัดอยู่ในช่องท้อง แต่นอกลำไส้ ถ้าพิการจะทำให้ ท้องลั่น ใจสั่น เมื่อยขบไปทุกข้อ, (๔) ลมในลำไส้ เป็นลมที่พัดอยู่ในลำไส้ และกระเพาะอาหาร ถ้าพิการจะทำให้แน่นหน้าอก จุกเสียด คลื่นไส้ อาเจียน เบื่ออาหาร, (๕) ลมพัดในกาย เป็นลมที่พัดไปทั่วร่างกาย ถ้าพิการจะทำให้

สัตว์วัตถุ	ตาลาย หน้ามืด วิงเวียน เจ็บที่หน้าขา เจ็บที่กระดูกสันหลัง อาเจียนมีแต่ลม ครั้นเนื้อครั้นตัว เบื่ออาหาร, (๖) ลมหายใจ ถ้าพิการจะหายใจไม่สะดวก หายใจสั้นเข้าจนหยุดหายใจ.
เส้นอันทพฤกกระด้างตึง	เส้นที่วิ่งจากท้องน้อยไปถึงบั้นเอวทั้ง ๒ ข้าง แล้ววิ่งไปที่โคนลิ้น ทำให้มีอาการ มินตึง หอบ ง่วง วิงเวียน.
ไส้ด้วน	ชาวบ้านมักเรียกสิ่งหรือองคชาติว่า ไส้. ในหนังสือคำอธิบายตำราพระโอสถ พระนารายณ์ กล่าวไว้เป็น ๒ ความหมาย (๑) องคชาติขาดหรือหลุดไป มักเกิดจากกามโรคบางชนิด. (๒) ผลของโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ประเภทหนึ่ง เริ่มจากมีเม็ดเท่า เม็ดถั่วดำขึ้นที่ปลายองคชาติหรือรอบองคชาติ แล้วแตกเป็นน้ำเหลือง ปวด แสบปวดร้อน ทำให้เป็นแผลเน่าตั้งแต่ปลายองคชาติลามไปถึงโคนองคชาติ จะทำให้ตายได้. โบราณว่าไส้ด้วนเกิดจาก ๔ สาเหตุ คือ จากการเสพ เมถุนสำสอนเป็นสัญจรโรค, จากการเสพเมถุนกับสตรีที่กำลังมีระดู, จากการเสพเมถุนรุนแรงหักโหมจนฟกช้ำ, และจากการเสพเมถุนกับสตรีที่เป็น กามโรค. ไส้ด้วนน่าจะเป็นกามโรคที่ปัจจุบันเรียกว่า ซิฟิลิส (syphilis) (ดู <i>ไส้ลาม</i> ประกอบ).
ไส้ลาม	ในหนังสือคำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์ กล่าวไว้เป็น ๒ ความหมาย (๑) มีแผลลุกลามที่องคชาติ. (๒) ผลของโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ประเภทหนึ่ง มีเม็ดผุดจากภายใน ออกมาภายนอกอวัยวะเพศชายหรือหญิง อาจลุกลามจากภายในถึงหัวหน่าว และท้องน้อยผุดเป็นฝีแตกเป็นหนองออกมาทางช่องบัสสาวะ. ไส้ลามน่าจะเป็นกามโรคที่ปัจจุบันเรียกว่า หนองใน (ดู <i>ไส้ด้วน</i> ประกอบ).
องคสูต, องคสูตร	กลุ่มของโรคที่ทำให้เกิดความผิดปกติในระบบทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์ของผู้ชาย ซึ่งน่าจะเกิดจากกามโรค.
องคสูตอุปทม	ดู <i>อุปทม</i> .
อโรคมาวาตา	อาการโรคที่เกิดจากวาโยธาตุ ถ้าอโรคมาวาตาแตกหรือพิการ จะมีอาการ ยกมือยกเท้าไม่ได้ เมื่อยขบทุกข้อกระดูก เจ็บปวดมาก.
อันทพฤก	หนังสือคำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์ กล่าวว่า น่าจะเป็น อันทพฤก หมายถึง ความผิดปกติของอวัยวะที่บวมโต อาจเนื่องจากไส้เลื่อน การอักเสบ หรือการติดเชื้อ ทำให้ปวด.
อาโปธาตุพิการ, อาโปธาตุวิการ	ความผันแปรหรือผิดปกติของธาตุน้ำ ๑๒ อย่าง คือ (๑) น้ำดี ทำให้มีอาการ

ปวดหัว ตัวร้อน มีไข้ ตาเหลือง ปัสสาวะเหลือง คลุ้มคลั่ง เสียจริต, (๒) เสดดหรือเสมหะ ทำให้มีอาการไอ เจ็บคอ คอแห้ง เป็นหืด ผอมเหลือง เจ็บแสบอยู่ในอก อุจจาระเป็นมูกเป็นเลือด, (๓) น้ำหนอง ทำให้มีอาการไอ เบื่ออาหาร ร่างกายซูบผอม, (๔) โลหิตหรือเลือด ทำให้มีอาการไข้ เพื่อคลั่ง ปัสสาวะแดง เป็นเม็ดตามผิวหนัง, (๕) เหงื่อ ทำให้ตัวเย็น อ่อนเพลีย, (๖) มันข้น ทำให้เป็นตุ่มเป็นแผล มีน้ำเหลืองออก ปวดแสบ ปวดร้อน, (๗) น้ำตา ทำให้เป็นฝ้าที่ตา น้ำตาไหล ตาแฉะ ตาแดง ตาเป็นต้อ, (๘) มันเหลว ทำให้ผิวหนังเหลือง ตาเหลือง ท้องเดิน, (๙) น้ำลาย ทำให้เจ็บคอ เป็นเม็ดในคอและที่โคนลิ้น, (๑๐) น้ำมูก ทำให้ปวดในสมอง ตามัว น้ำมูกไหล, (๑๑) น้ำมันไขข้อ ทำให้เจ็บตามข้อและตามกระดูกทั่วตัว, (๑๒) น้ำปัสสาวะ ทำให้ปัสสาวะเป็นสีแดง เหลือง ดำ ขาว ขุ่น.

อุทธีกรรมวาตา

อาการโรคที่เกิดจากวโยธาตุ ถ้าอุทธีกรรมวาตาแตกหรือพิการจะฉัตรนทรุนทราย มือเท้าขี้ขาว หาวและเรอบ่อยๆ เสมหะออก.

อุปถัม

กลุ่มอาการโรคที่ทำให้เกิดการอักเสบของท่อปัสสาวะในอวัยวะเพศชาย มี ๔ อย่าง (๑) เกิดเพราะเสพเมถุนกับสตรียังไม่ีระดู ช่มขืนกระทำชำเราด้วยความกำหนัด, (๒) เกิดเพราะเสพเมถุนกับหญิงสัญจรโรค หรือหญิงโสเภณีที่เป็นโรค, (๓) เกิดเพราะโรคदान กระจายกล่อน และกาพมุตร มักเกิดแต่สะดือลงไปถึงหัวหน้า เรียกว่า โรคสำหรับบุรุษ บังเกิดแก่บุคคลบริสุทธิ์ที่มีได้มักมากในกามตัณหา มีอาการองคชาตบวม แสบร้อน ปัสสาวะไม่ได้ นานเข้ากลายเป็นเลือดหนองไหลออกจากท่อปัสสาวะ ทำให้เจ็บปวดมาก, (๔) เกิดเพราะนี้ว. ในผู้ชายมักเกิดที่ปลายองคชาต บวมแข็งเป็นดาน แล้วลามเข้าไปในท่อปัสสาวะ. ในผู้หญิงออกมาจากทวารครรรค์ (ช่องคลอด) เป็นดั่งตาก นานเข้าลามมาถึงหัวหน้า ทำให้ตกโลหิตเป็นลิ่มเป็นแท่ง ให้ปวดหัวหน้าและท้องน้อยเหมือนดังจะขาดใจ.

คำอธิบายศัพท์แพทย์ไทยเหล่านี้ ผู้สนใจอาจศึกษาเพิ่มเติมได้จากหนังสือ ศัพท์แพทย์ไทย ของหน่วยข้อมูลสมุนไพร คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล และหนังสือเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยอื่นๆ.